

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De opkomst en doorbraak van Agalev en Vlaams Blok in de jaren tachtig en negentig
Swyngedouw, M.

Citation

Swyngedouw, M. (1994). De opkomst en doorbraak van Agalev en Vlaams Blok in de jaren tachtig en negentig. *Acta Politica*, 29: 1994(4), 453-476. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450183>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450183>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De opkomst en doorbraak van Agalev en Vlaams Blok in de jaren tachtig en negentig¹

Marc Swyngedouw

1. Inleiding

Het is geen historisch toeval of accident dat in de periode 1977 - 1982 twee 'nieuwe' politieke formaties het licht zagen in Vlaanderen. Het extreem-rechtse Vlaams Blok (VB) is slechts één van de fenomenen van een samenleving in verandering. Niet het enige fenomeen. Op zijn minst even belangrijk en samengaan met het voorgaande is de opkomst en doorbraak van Agalev (een letterwoord voor Anders GAan LEVen), de groene partij van Vlaanderen. Tien jaar na datum vormen zij politieke factoren in de Belgische politiek waar men niet meer langs kan, zoals de verkiezingsuitslag voor de wetgevende verkiezingen van 24 november 1991 bewijzen. Wil men de opkomst en doorbraak van het VB begrijpen, dan zal men ook deze van Agalev of de groene partij moeten begrijpen.

De centrale stelling die we in dit artikel willen ontwikkelen luidt als volgt: De maatschappelijke evolutie, van 1960 tot 1990, zowel op sociaal-economisch als op cultureel en politiek gebied, zorgde ervoor dat binnen verschillende sociale groepen of strata waardenheroriëntaties plaatsgrepen, waarop de traditionele partijen niet konden of wilden inspelen, en die vervolgens hun uitdrukking hebben gevonden in 'nieuwe' politieke partijen. Ons inziens heeft deze maatschappelijke evolutie aanleiding gegeven tot het ontstaan van nieuwe breuklijnen in het Vlaams politiek landschap en heeft ze oudere breuklijnen afgezwakt.

We zullen pogen enerzijds deze maatschappelijke evolutie te beschrijven en haar consequenties aan te geven voor de belangrijkste sociale strata waarop Agalev en VB bouwen. Anderzijds zullen we ook pogen om de breuklijnen/waardenoriëntaties te schetsen zoals die zich voordoen in de ogen van de 18 tot 65 jarige Vlaamse kiezers. Hiertoe gebruiken we gegevens die verzameld werden door het Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinie-onderzoek (ISPO), dadelijk volgend op de verkiezingen van 1991.

Wanneer kiezers hun stemgedrag bepalen, doen de meesten onder hen dit naar alle waarschijnlijkheid niet op basis van een accurate registratie van de

positie en de prioriteiten van politieke partijen. Wel lijken ze dit te doen op basis van zeer algemene beelden die ze hebben van partijen. Dit algemene beeld slaat op een aantal waarden die door de kiezers toegeschreven worden aan een politieke partij. Dit is een algemeen gevoel van waar een partij zich plaatst ten opzichte van de als belangrijk ervaren politieke breuklijnen, die betrekking hebben op de inrichting van de samenleving. Wil een partij nu aantrekkelijk zijn voor de kiezers – gegeven haar eigen doelstellingen – dan zal zij er moeten in slagen om voldoende grote groepen kiezers te overtuigen van haar opvattingen over de inrichting van de samenleving.

Exact definiëren wat breuklijnen en waarden(oriëntaties) zijn blijkt problematisch als men de relevante literatuur doorneemt. Eén van de meest bevredigende definities van breuklijnen lijkt deze van Bartolini en Mair (1990: 212-216). Ze refereert naar drie niveau's die gelijktijdig moeten aanwezig zijn: een empirisch element dat kan gedefinieerd worden in sociaal-structurele termen; een normatief element, ofwel een geheel van waarden en geloofspunten die een gevoel van identiteit verschaffen; en een organisatie-/gedragmatig element, meer bepaald een geheel van individuele interacties, instituties en organisaties, zoals politieke partijen, die zich ontwikkelen op basis van de breuklijn. Breuklijnen kunnen beschouwd worden als krachten die zowel het electorale gedrag maken (richting geven) als conditioneren (*in casu* de mobiliteit beperken). Zij zijn meer dan een uitvloeisel van sociale stratificatie. Maar ze zijn ook meer dan alleen cultureel-ideologische opdelingen op basis van waarden en geloofspunten.

De begrippen waarden en waardenoriëntaties hebben binnen de sociaal wetenschappelijke wereld ook al geen eenduidige bepaling. Na een rigoureuze analyse van de verschillende definiëringen besluit van Deth (1984: 52-83) politieke waarde te bepalen als de voorstelling van een wenselijke maatschappij en de belangrijkste middelen om die te bereiken. Op individueel niveau benoemt hij waardenoriëntaties de vector van intra-individuele preferenties voor diverse waarden. Bij sociale of politieke categorieën wordt de nadruk gelegd op inter-groeperingsverschillen in waardenoriëntaties.

Het mag duidelijk zijn dat deze waardenoriëntaties het normatief (cultureel-ideologisch) element vertegenwoordigen in de definitie van Bartolini en Mair. Ze zijn noodzakelijk maar niet voldoende om een breuklijn te vormen. Deze waardenoriëntaties zijn dan wel noodzakelijk, maar niet voldoende om het stemgedrag mee te bepalen.

De relatie waardenoriëntatie-stemgedrag of keuze voor een partij staat echter ter discussie. Centraal in het debat staat dan de invloed van beleidskwesties (issues), al dan niet strijdpunten, op het stemgedrag en hun verband met waardenoriëntaties. Enerzijds nemen Campbell e.a. (1960) en Butler en Stokes (1974) aan dat waardenoriëntatie als een evaluerend, structurerend, vereenvoudigend en veralgemenend mechanisme werkt dat standpuntbepa-

ling van de kiezer leidt over complexe beleidsalternatieven en strijdpunten. Anderzijds wordt de thesis naar voren gebracht dat in tegenstelling tot de politici en een toplaag van gepolitiseerde burgers, de opinies van de meeste burgers over beleidskwesties niet ingebed zijn in één of meerdere omvattende waardenoriëntaties (Maddens 1994).

Het aansluiten bij de structurerende invloed van waardenoriëntaties heeft als consequentie dat er vanuit gegaan wordt dat de kiezer op basis van breuklijnen en *ipso facto* dus ook van waardenoriëntaties, de verschillende partijen zal karakteriseren. Automatisch komt daarbij de vraag naar voren, of deze karakterisering van de partijen afhankelijk is van het specifieke (stem)gedrag van de kiezer, dan wel dat het een eerder gedeeld beeld is over de verschillende (stem)gedragingen heen.

Daarenboven volgt logisch uit het feit dat er nieuwe partijen opkomen de vraag naar het al dan niet bestaan van nieuwe breuklijnen/waardenoriëntaties. Analyses van het politiek systeem voor de naoorlogse periode in België en Vlaanderen, meer bepaald deze van onder anderen Van den Brande (1963), Huyse (1980) en Billiet (1982), hebben steeds gewezen op de rol van drie breuklijnen in de politiek. De polarisatie speelde zich af op drie gebieden, nl. het sociaal-economische, het ideologische of levensbeschouwelijke en het communautaire gebied. De traditionele politieke partijen vinden hun oorsprong of bestaansreden in het verdedigen van bepaalde segmenten van het kiezerskorps die door deze breuklijnen werden of worden gevormd. De hypothetische theoretische analyse van de opkomst van de nieuwe (groene of neo-rechtse) partijen, en van de verhoogde mobiliteit van de kiezers, impliceert dat het breuklijnenmodel zoals geschetst voor de naoorlogse periode veranderingen ondergaat. Vooreerst zouden dominante breuklijnen die in de periode '45 tot '80 het politiek gedrag modelleerden, aan kracht hebben ingeboet. Zowel de levensbeschouwelijke als de sociaal-economische links-rechts tegenstelling zou afgezwakt zijn. Vervolgens zouden één of meerdere 'nieuwe' breuklijnen ontstaan zijn die op hun beurt het stemgedrag modelleren (Swyngedouw 1992: 46).

Terwijl in het theoretische gedeelte m.b.t. de analyse van de maatschappelijke evolutie en haar consequenties, het sociaal-structureel en organisatieel element van de nieuwe breuklijnen aan bod zullen komen, zal in het empirisch gedeelte van dit artikel, in strikte zin gesproken, uitsluitend het normatieve element van een breuklijn, m.n. de waardenoriëntatie voorkomen. Om deze beperking aan te geven zal de term breuklijn/waardenoriëntatie aangewend worden.

2. Nieuwe politieke partijen

De opkomst van de groene partijen in Europa wordt over het algemeen gesitueerd in het kader van drie theorieën: de postindustriële, de deprivatie- en de bewegingstheorieën (Van Haren 1991; Kitschelt 1989; Hellemans 1991). Elk op zich zelf geven zij een partiële verklaring voor de opkomst van groene partijen in de jaren tachtig. Ze worden pas echt vruchtbaar als ze met elkaar gecombineerd worden en als ze verweven worden met de 'resource mobilisation' theorie. Deze theorie werd in de literatuur van sociale bewegingen ontwikkeld om te verklaren waarom bewegingen naar andere dan de in het verleden beproefde organisatievormen grijpen.

Uitgangspunt vormt de postindustriële samenleving met de vaststelling dat sinds de jaren zestig de beroepsstructuur grondig gewijzigd is. Vanuit een economie waarin de (secundaire) industriële sector met zijn arbeiders de belangrijkste sector was, is het zwaartepunt verlegd naar de dienstverlenende (tertiaire) sector met zijn werknemers. Deze evolutie gaat gepaard met een sterke toename van de (materiële) welvaart en een algemeen verhoogde opleiding van de bevolking. De uitbouw van de verzorgingsstaat zorgt ervoor dat binnen de tertiaire sector een nieuw segment ontstaat of sterk uitbreidt, de zogenaamde zachte sector (onderwijs, opvoeding, verpleging, sociale begeleiding enzovoorts).

De vergrote welvaart en hogere opleidingsgraad leiden ertoe dat bij een groot gedeelte van de bevolking de sociaal-economische (her)verdelingskwestie als minder urgent en nijpend ervaren wordt. Een pacificatiedemocratie waarin (sociaal-economische, levensbeschouwelijke en communautaire) problemen veelal opgelost werden door verdere groei van te verdelen subsidies en posities in ruil voor concessies en compromissen, vormde het dominante politieke systeem (Van den Brande 1987). De economische groei die grosso modo gerealiseerd werd in de periode vanaf de Tweede Wereldoorlog tot ongeveer medio de jaren zeventig, vormde er een essentiële voorwaarde van. Mede door de gegroeide welvaart en het gestegen opleidingsniveau zien we in die periode een proces van secularisering en ontzuiling. De ontzuiling gebeurt aan de basis in elke zuil, zodat zuilorganisaties eerder gaan functioneren als dienstverlenende oligarchisch geleide massa-instellingen dan wel als ideologische thuishavens van gelijkgezinden (Billiet 1991). Nochtans laat de ontzuiling de bezetting van de strategische posities in het besluitvormingsproces door zuilfiguren onaangetast. Eén van de gevolgen van de ontzuiling aan de basis is dat het mechanisme van compromisvorming tussen de zuilen, als vorm van maatschappelijke conflictbeheersing en -oplossing, verder ter discussie wordt gesteld. Dit, omdat belangrijke maatschappelijke problemen, gesteld door ontzuilde segmenten van de samenleving, niet meer in het bestaande (verzuilde) conflictbeheersingsme-

chanisme passen, en zij dus stelselmatig uitgestoten worden. De ontbinding van het zuilaanhorigheidsgevoel aan de basis heeft ook zijn gevolgen op het stemgedrag. De afkalving van één van de meest doelmatige kaders van politieke controle, met name een wijdvertakt net van als legitiem en geloofwaardig ervaren organisaties en verenigingen, vermindert ook een erg stabiel en zuilgebonden stemgedrag.

In dit klimaat van toenemende (verwachte) welvaart, hogere scholing, secularisering en ontzuiling, ontwikkelt zich bij een nieuwe generatie een nieuwe waardenoriëntatie. De nieuwe waarden zijn minder gericht op de links-rechts en de levensbeschouwelijke tegenstellingen. Ze zijn minder gericht op economisch materialisme, maar veel meer op de kwaliteit van het leven in het algemeen. De nieuwe waardenoriëntatie is gericht op sociale solidariteit, mondigheid, inspraak, zelfontplooiing, rechtvaardigheid, persoonlijke vrijheid, machtsdecentralisatie, een participatie-democratie, enzovoorts. Conditie van economische en materiële welstand en zekerheid tijdens de vormende jaren zouden deze postmaterialistische waardenontwikkeling stimuleren (Inglehart 1987; Elchardus en Heyvaert 1990). Streven naar meer gelijkheid komt dan niet meer voort uit materiële belangen, maar uit een universeel rechtvaardigheidsgevoel en andere (niet-materiële) waarden. Deze waarden worden ontwikkeld door een jonge generatie, behorend tot een goed opgeleide middenklasse, die echter geen aansluiting vindt bij de bestaande traditionele partijen.

Dit leidt ons tot de tweede verklarende theorie voor de opkomst van een groene partij, met name de relatieve-deprivatietheorieën. Twee vormen van relatieve deprivatie worden onderkend: materiële en ideologische. De materiële deprivatie van de relatief hoog geschoolde nieuwe middenklasse, die zich onder invloed van de verzorgingsstaat ontwikkelde, bestaat erin dat ze cultureel rijker is dan materieel (Swyngedouw en Billiet 1988). De ideologische deprivatie duidt er dan op dat deze grotendeels ontzuilde nieuwe middenklasse geen of weinig toegang heeft tot de zuilgebonden machtscentra en hun grotendeels niet-materiële verwachtingen en doelstellingen niet gerealiseerd raken.

Deze veelheid van doelstelling en thema's, gekarakteriseerd door een negatieve consensus, wordt verklaard door de meer historisch-beschrijvende bewegingstheorieën. Zij duiden erop dat eind jaren zestig een politieke mobilisatie bij jongeren op gang komt buiten de gevestigde politieke partijen om. Actiegroepen en radicaal linkse splintergroepen worden veelvuldig gebouwd rond beperkte thema's. Zij worden voornamelijk gevormd door een minderheid van meer intellectueel gerichte jongeren.

Ten slotte komt hier de 'resource mobilisation theory' naar voren. Vooral door de breuk met de traditionele politieke partijen en door het geringe succes van deze groepen op institutioneel, wettelijk vlak, ontstaat de noodzaak

van een nieuwe politieke formatie, politieke partij, die uitdrukking zou moeten geven aan de bekommernissen van deze diverse groepen (Swyngedouw 1992). Essentieel in deze partijvorming is de bewustwording van een gemeenschappelijke basis van maatschappijkritiek door een groot gedeelte van de militanten van deze actiegroepen. Deze maatschappijkritiek stelt de voortdurende economische groei, die door alle andere politieke formaties kritiekloos aanvaard wordt in vraag. Ze stellen vast dat deze groei leidt tot uitputting van de natuurlijke rijkdommen. Bovendien zou de groei gebaseerd zijn op de sociaal onaanvaardbare uitbuiting van een groot gedeelte van de wereldbevolking. De groei heeft ook niet bijgedragen tot een verbetering van de kwaliteit van het leven in het algemeen gedurende de laatste decennia. In hun kritiek komt ook de frustratie en de ontevredenheid tot uiting tegen machtige overheids- en (industriële) zakenbelangen. In de plaats daarvan worden democratische waarden en (burger)participatie vooropgesteld. Er ontstaat zoals Milbrath (1986) het stelt een cluster van gemeenschappelijke waarden en opvattingen, de zogenaamde postmaterialistische waarden.

Eigenaardig genoeg stelt Inglehart in *Culture Shift* (1990: 95) vast dat het aandeel post-materialisten in de periode '70-'71 tot en met '86-'87 in België slechts toeneemt met 1%. Relatief geproken neemt het, in vergelijking met de materialisten, zelfs af gezien de toename van het aandeel van de laatstgenoemden van 32 naar 38%. Een verklaring meent hij te vinden in het (volstrekt onjuiste; zie verder) feit dat 'the Belgian public experienced a 30 percent decline in real income in the early 1980's' (1990: 27) en 'the collapse of a spirit of national unity in the 1970's' (1990: 410). Dit klopt niet met de gegevens van het Europees Waardenonderzoek. In Vlaanderen steeg het aantal postmaterialisten van ongeveer 11% in 1981 tot 27% in 1990 (Billiet 1993b: 154-155).²

Het electoraat dat Agalev eind jaren tachtig en begin jaren negentig aantrekt vormt een schoolvoorbeeld van wat ook in andere Europese landen gevonden wordt waar groene partijen succes hebben. Jong, hoofdzakelijk tussen de 18 en de 35 jaar; hoog opgeleid (hoger niet-universitair en universitair onderwijs); middenklasse tot hogere klasse; politiek efficiënt, dat wil zeggen zeer weinig van haar kiezers vinden zich politiek machteloos (Swyngedouw e.a. 1993). Op basis van de door Van Holsteyn (1993) zo geprezen open vraagstelling blijkt dat 57% van haar kiezers de stemkeuze motiveert onder verwijzing naar het milieustandpunt, 9% naar meer algemene waarden en 15,7% naar de ontgoocheling over de andere politieke partijen (Billiet e.a. 1992).

De opkomst en doorbraak van het Vlaams Blok heeft te maken met grofweg dezelfde maatschappelijke evoluties als hierboven geschetst in het kader van Agalev; deze ontwikkelingen hebben evenwel andere consequenties voor de bevolkingslagen die zich tot het Vlaams Blok voelen aangetrokken.

Voor de lagere klasse en de lagere middenklasse zijn de jaren zestig gouden jaren. De grotendeels materiële verwachtingen van de lagere klasse en de lagere middenklasse worden in deze periode nagenoeg volledig ingelost. De overheid ziet zich in de periode van '61 tot '74 zelfs genoodzaakt (ook islamitische) gastarbeiders aan te trekken, die zich vestigen in de (verstedelijkte) industriële centra.

De economische crisis die zich vanaf 1974 laat voelen, zal echter ingrijpende sociaal-economische en culturele gevolgen hebben voor de lagere klasse en de lagere middenklasse. Deze gevolgen worden doorgaans samengevat in wat (arbeids)sociologen precarisering van de werkomstandigheden noemen, evenals, de daarmee, maar niet exclusief, samenhangende duale samenleving.

Onder invloed van de crisis van '74 wordt de concurrentiedruk sterk verhoogd. Daardoor ontstaat eind jaren zeventig de vraag van de werkgevers voor flexibele vormen van arbeidsorganisatie en deregularisering van de arbeidsmarkt. In vele gevallen worden deze op de werkvloer afgedwongen, met werkloosheid als dreigement. Het werken met uitzendkrachten, deeltijdse arbeid, piekploegen, oproepcontacten en dergelijke neemt in de periode 1970-90 aanzienlijk toe (Swyngedouw 1992: 20-21). Voornamelijk vrouwen, arbeiders, laaggeschoolden en jongeren komen meest terecht in niet-reguliere tewerkstelling.

Het begrip preciaire tewerkstellingsvormen is nauw verbonden met de individuele flexibilisering van de arbeid. Het preciaire slaat dan op de beperktheid of de onzekerheid omtrent de tewerkstellingsduur ofwel op het ontbreken van elk perspectief van loopbaanontwikkeling. Zowel langs overheidskant als langs privé-zijde worden preciaire tewerkstellingsituaties gecreëerd. Omdat de vigerende wetgeving over flexibilisering en deregularisatie zeer ingewikkeld is, leidt dit tot een ernstige afname van de beschermingsgraad van het arbeidsrecht (Rigeaux 1981: 177). Dit geldt des te meer voor de lagere klasse en de lagere middenklasse.

Samen met deze verslechtering van de arbeidssituatie treedt er ook een effectief loonverlies op. Vergelijken we de gemiddelde reële conventionele lonen voor de periode 1980-90, dan stellen we vast dat in 1987 een arbeider gemiddeld 4,2% en een werknemer in de dienstensector gemiddeld 7,1 procent inleverde. Eind 1990 bedraagt dit nog respectievelijk 1,1 procent en 4,2 procent (Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid 1991: 77).

Dit geheel vindt bovendien plaats in een samenleving die een versneld veranderingstempo kent door de derde technologische revolutie. Die technologische revolutie leidt tot dekwalficatie van bepaalde kwetsbare categorieën van werknemers, met als gevolg statusverlies. Onder invloed hiervan brokkelen traditionele industriële sectoren waar de klassieke arbeidersbeweging zeer sterk was, af. Daarmee samengaand worden bestaande solidariteits-

banden en dito structuren verbroken, en wordt de invloed van één van de instituties van sociale controle en reproductie van waarden en normen beperkt. De voortschrijdende internationalisering van het economisch en politiek gebeuren zorgt er voor dat het gevoel van maatschappelijke en politieke machteloosheid toeneemt, omdat de natie-staat aan belang inboet en nationale instellingen als parlement, regering, vakbond enzovoort verder worden uitgehold.

Sinds 1975 groeit de werkloosheid sterk. De officiële statistieken geven aan dat het huidige werkloosheidscijfer nog steeds hoger is dan in 1980 toen het economisch veel slechter ging met België. Om verschillende redenen geven deze cijfers een onvolledig beeld van het aantal mensen op beroepsactieve leeftijd die met de werkloosheid te maken krijgen. Op 31 januari 1991 is, afhankelijk van hoe men telt, 20 tot 25 procent van de beroepsbevolking geconfronteerd met werkloosheid (Swyngedouw 1992: 24). Al deze mensen worden geconfronteerd met de dreiging van sociaal-economische marginalisering. Daarenboven neemt de structurele werkloosheid – de werkloosheid die langer dan twee jaar duurt – in de jaren tachtig grotere proporties aan (1991: 40%).

Het statuut van de werkloze is er in de periode 1978-90 zeker niet op vooruitgegaan. Terecht of ten onrechte werden de vereisten om uitkeringsgerechtigd te zijn verstrengd, werden de controles en uitsluitingen opgevoerd en werd de reële hoogte van de werkloosheidsuitkering beperkt. Kenmerkend in heel de werkloosheidsproblematiek is dat bepaalde sociale categorieën, namelijk laaggeschoolden, vrouwen en jongeren, systematisch oververtegenwoordigd zijn. Nochtans beperkt de problematiek van de werkloosheid zich niet tot deze categorieën. Onder anderen oudere werknemers zijn zich in de loop van de jaren tachtig maar al te bewust geworden dat de stap naar (langdurige) werkloosheid ondanks hun opleiding en ervaring zeer klein kan zijn.

Terwijl de kwaliteit van de arbeidssituatie afneemt voor de laagste sociale lagen in de samenleving, stellen we voor de periode 1980-90 op één jaar na een constante verhoging van het BNP vast, samen met een schevere verdeling van het toegenomen inkomen van de vermogensbezitters. Deze rijkdom wordt dan blijkbaar ook nog meer gedemonstreerd, tegen de achtergrond van een samenleving waarin, volgens het Centrum voor Sociaal Beleid, 22,4 procent van de huishoudens bestaansonzekerheid kent (Cantillon e.a. 1991: 304).³ Niet onbelangrijk is hierbij te noteren dat een aanzienlijk aantal mensen, getroffen door de crisis van de jaren zeventig, bij het aantrekken van de economie in de tweede helft van de jaren tachtig, nogmaals de boot missen. Zij worden op de arbeidsmarkt voorbijgestoken door een nieuwe generatie van beter geschoolde, flexibele en vooral relatief goedkopere jongeren.

Dit leidt ons tot de opkomst van de duale samenleving. In een zogenaamde duale samenleving plukt een grote meerderheid de vruchten op bijna alle maatschappelijke gebieden, terwijl een kleine maar significante minderheid op meerdere terreinen de boot mist. Zo is in de grote steden Antwerpen en Gent een concentratie van sociaal-economische achterstand in bepaalde stadswijken waar te nemen. De achterstand is duidelijk in het geval van werklozen en steuntrekkers van de overheid. Hun sociaal-economische achterstand wordt nog verergerd door de lagere kwaliteit van het wonen, de woning en woonomgeving waar zij mee te maken hebben (Loots en Marynissen 1991). De segmentering beperkt zich niet tot de grote steden, maar is ook zichtbaar in de kleinere (oude) industriële gebieden. Eveneens blijkt dat de lage sociale categorieën veel minder betrokken zijn bij allerlei vormen van cultuurconsumptie en -productie, met uitzondering van de TV, die in de plaats gekomen is van de traditionele volkscultuur. *Met de sociaal-economische segmentering van de arbeidsmarkt gaat met andere woorden ook een geografische en culturele segmentering samen.*

Deze opsomming van sociaal-economische en culturele achterstelling of uitsluiting gaat niet zozeer over absolute maar eerder over relatieve verpaupering. Bovenop de effectief gedepriveerden komen trouwens een hele groep van 'bedreigde' of bestaansonzekere mensen aan de rand van de welgestelde meerderheid. De bevolkingscategorie die zich bedreigd voelt, is dan ook niet uitsluitend terug te voeren tot de zogeheten kansarmen.

Deze duale samenleving in ontwikkeling brengt ingrijpende waardenheroriëntaties met zich mee. De maatschappelijke segregatie speelt zich af in een opkomende neoliberale tijdgeest die het individu ziet als exclusieve motor van het sociale leven. Deze ideologie legt de verantwoordelijkheid voor maatschappelijk lukken en mislukken, onafhankelijk van structurele, sociale oorzaken bij ditzelfde individu en verwerpt sociale solidariteit tussen verschillende bevolkingsgroepen (Bijttebier e.a. 1992). Dit utilitair individualisme gaat samen met een nadruk op materialistische waardenopvattingen. Het gaat hand in hand met de ontzuiling en ontkerkelijking, maar eveneens met de opkomst van de massa-cultuurindustrie. Dit leidt ondermeer tot het verschrompelen van het traditioneel verenigingsleven. Dat (politiek gekleurd) verenigingsleven verschaftte in het verleden vooral voor de sociaal zwakkere het noodzakelijk sociaal bindweefsel. Sociaal isolement werkt gevoelens van (politieke) machteloosheid, zinloosheid, onveiligheid, en zich in de steek gelaten voelen in de hand (Swyngedouw 1988). Gevoelens die zich bovendien kunnen vertalen in een negatieve houding ten opzichte van migranten (Billiet 1993a). De gevolgen van de ontzuiling en ontkerkelijking is gelijkwaardig aan hetgeen we beschreven voor het Agalev-electoraat.

Ook de, al dan niet terecht, ervaren institutionalisering van de sociaal-economische en culturele uitsluiting wordt gelegitimeerd door de neoliberale

rale ideologieën. Op individueel niveau ontwikkelt zich bij de (potentile) slachtoffers van maatschappelijke uitsluiting een particuliere vorm hiervan. Deze komt vooreerst tot uitdrukking in een negatieve houding ten aanzien van migranten. Deze houding is gebaseerd op zichtbare verschillen en bakent daardoor de dreiging af. Vervolgens heeft deze houding te maken met traditionele waarden als orde en veiligheid, werkgelegenheid, verbetering van de eigen sociaal-economische positie. Met andere woorden, zij doen een roep naar het herstel van zekerheid op materieel en ideologisch-ethisch (levensbeschouwelijk) gebied. Het zijn gedeeltelijk de vaste waarden waarmee deze sociale lagen opgegroeid zijn, in tijden waarin zij uitzicht hadden op een effectieve verbetering van hun sociaal-economische positie, danwel zich konden vastklampen aan een utopie die hen dit voorspiegelde. Hoewel het oorspronkelijk de leeftijdsgroepen van middelbare en hogere leeftijd waren die deze waarden ontwikkelden, gebeurt dit nu ook bij laaggeschoolde jongeren (Swyngedouw e.a. 1992). Als reactie op de snelle maatschappelijke ontwikkeling en hun niet-beantwoorde verlangens zouden de lagere klassen ook opschuiven naar rechts ter verdediging van hun bedreigde traditionele waarden en verworvenheden (Flanagan 1987).

Velen die getroffen zijn door de crisis of zich erdoor bedreigd voelen, bekijken de migranten, die in de jaren zestig en zeventig gekomen zijn, en later de nieuwe politieke vluchtelingen, dan ook als concurrenten op de arbeids- en de woningmarkt. Zij worden als een bedreiging voor hun relatieve welstand gezien of zelfs als veroorzakers van alle ellende. Mede onder invloed van de media werden deze gevoelens overgedragen vanuit de plaatsen waar veel migranten wonen naar geheel Vlaanderen, ook naar andere sociale categorieën in residentiële gebieden.

Nieuw-rechts, en niet alleen het VB in Vlaanderen maar ook de CD in Nederland (Elbers en Fennema 1993: 105), speelt niet slechts in op de waardenontwikkelingen bij de lagere klasse en lagere middenklasse, maar stimuleert die ook. Het electoraat dat zij zich verwierf bij haar gewestelijke doorbraak in '91 kan als volgt getypeerd worden: gelijkmatig verdeeld over de verschillende leeftijdscategorieën, maar met de hoogste kans op een VB-stem bij de kiezers jonger dan 25 jaar; voornamelijk afkomstig uit de lagere beroepsprestigegroepen; een scholingsgraad variërend van geen scholing tot hoger technisch secundair onderwijs, met de nadruk op de laagste opleidingsniveaus; ongelovig of vrijzinnig en randkerkelijk, met de nadruk op de eerste twee categorieën; een gemiddelde tot hoge politieke machteloosheid (Swyngedouw e.a. 1993: 24). 50% van haar kiezers motiveert zijn keuze door te verwijzen naar de migranten (Turken en Marokkanen), 33% verwijst naar ontgoocheling en protest, 4% naar de communautaire kwestie (Billiet e.a. 1992).

3. Waardenoriëntaties/breuklijnen meten

Indien de door ons geschetste maatschappelijke evoluties inderdaad aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan van nieuwe breuklijnen/waardenoriëntaties in het Vlaamse politiek landschap, dan dienen zij tot uiting te komen in de wijze waarop de Vlaamse kiezers dit landschap waarnemen. Om dit na te gaan volgen we een specifieke weg tussen stemgedrag en waardenoriëntatie. We vertrekken van het nationale stemgedrag dat de kiezer op 24 november 1991 vertoonde voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers en gaan na hoe de verschillende kiezerskorpsen de verschillende partijen karakteriseren op basis van een aantal hen voorgelegde waardenoriëntaties.

Er bestaan verschillende meer of minder uitgewerkte theorieën over de nieuwe breuklijnen die opgang maken. Volgens Inglehart is de betekenis van de links-rechts tegenstelling in de postindustriële samenleving gewijzigd (Inglehart 1987: 1302-1303). In plaats van een klassegebonden (marxistisch-liberaal genspireerde) tegenstelling komt een polarisatie tussen postmaterieële waarden en traditionele culturele waarden (economische groei, militaire veiligheid, openbare orde).

Flanagan bekritiseert niets slechts Ingleharts zienswijze, maar ook de specifieke operationalisering ervan (Flanagan 1987). Het debat draait rond de stelling dat er niet één maar twee onderscheiden waardenveranderingen hebben plaatsgevonden in postindustriële democratieën. Flanagan's eerste waardenverandering leidt tot de niet-materialisten versus materialisten. Niet-materialisme valt samen met Ingleharts postmaterialisme, maar de term materialisme wordt veel beperkter opgevat: zo hechten materialisten waarde aan economische groei, de strijd tegen inflatie, werkgelegenheid, een goede woning en een comfortabel leven. Niet-materialisten kunnen echter, in tegenstelling tot de postmaterialisten bij Inglehart, zowel libertair als autoritair zijn. Zij vertegenwoordigen zowel Nieuw Links als Nieuw Rechts. Nieuw Rechts is hier niet-materialistisch en hun thema's hebben niets te maken met de traditionele klassethema's.

Kitschelt (1989: 285) ziet links-libertaire partijen ontstaan, op basis van postmaterieële waarden, met aan de andere zijde massapartijen met een diffuus politieke boodschap in functie van stemmenmaximalisatie. Hellemans (1991: 143) sluit hierbij aan maar breidt de tegenstelling uit tot links-libertair versus rechts-autoritair. Agalev geldt als een links-libertaire partij, die vecht tegen barrières zowel op het thuisfront (met thema's zoals racisme, verzuiling, consumentisme), als op wereldschaal (bij voorbeeld neokolonialisme) en die opkomt voor een waarlijk pluralistische cultuur. Het VB staat voor het rechts-autoritaire, dat van de verwarring en onzekerheid bij een deel van de bevolking, die voortkomt uit de versnelde modernisering, gebruik maakt om een terugkeer naar de zogenaamde oude waarden (zoals autoriteit, gezin en blanke superioriteit) te forceren.

Lipset (1963), Middendorp (1978 en 1979) en Felling en Peeters (1984), stellen dat de algemene tegenstelling links-rechts in werkelijkheid uiteenvalt in twee onafhankelijke subtegenstellingen. Sociaal-economische attitudes worden bestempeld als economisch conservatief versus economisch progressief. Dit komt overeen met de traditionele sociaal-economische links-rechts tegenstelling. Sociaal-culturele attitudes (bv. over vrijheid van meningsuiting) vertegenwoordigen een sociaal-culturele libertair-autoritair tegenstelling. De globale links-rechts positie wordt dus uitgesplitst over twee dimensies.

In het ISPO-onderzoek volgend op de verkiezingen van 24 november 1991, werden acht 11-puntsschalen opgenomen die operationaliseringenvormden van de in de verschillende theorieën naar voren gebrachte breuklijnen. Aan de respondenten werd gevraagd eerst zichzelf te positioneren op de verschillende schalen en vervolgens de verschillende politieke partijen te rangordenen op diezelfde schalen. Deze schalen werden geconstrueerd uitgaande van bestaande politieke tegenstellingen zoals die in de media aan bod kwamen. Zo luidde de vraag naar de tegenstelling milieubehoud-werkgelegenheid voor de zelfplaatsing als volgt:

'In de politiek moet men wel eens kiezen tussen soms tegengestelde principes. Veronderstel dat er een keuze moet gemaakt worden tussen 'milieubehoud' en 'werkgelegenheid'. Waar zoudt U zichzelf plaatsen op de schaal?'

Concreet werden de volgende dimensies met de volgende schalen aan de respondenten voorgelegd:

- Levensbeschouwing: katholiek (0)-niet-katholiek (10)
- Sociaal-economisch rechts-links, economisch conservatief-progressief: ondernemingen moeten volledig vrij zijn (0)-de gemeenschap moet toezicht houden op ondernemingen (10)
- Communautair: Vlaanderen moet alles beslissen (0)-België moet alles beslissen (10)
- Post-materialistisch, libertair, cultureel conservatief-progressief: milieubehoud (0)-werkgelegenheid (10); kwaliteit van het leven (0)-behoud van hoge economische groei (10); openbare orde (0)-vrije meningsuiting (10); recht op veiligheid (0)-recht op privacy (10); dezelfde rechten voor migranten als voor Belgen (0)-minder rechten voor migranten dan voor Belgen (10)

De laatste groep schalen werd geïnspireerd door de reeds aangehaalde theorieën. De richtingen van de vijf schalen werden gebalanceerd om responssets tegen te gaan. In wat volgt zullen we nagaan voor de 2.488 Vlamingen tussen de 18 en de 65 jaar (exclusief de 19 Brusselse gemeenten) hoe ze de verschillende partijen positioneren op deze schalen.

Dit gebeurt met behulp van een multivariate analysemethode die 'Weighted Multidimensional Unfolding' (WMDU) genoemd wordt. Het gaat om een zogenaamde 'Individual Difference Scaling' (INDSCAL) aan de hand van de gemiddelde scores voor de verschillende kiezerskorpsen (stemgedrag op 24 november 1993: CVP, SP, PVV, VU, VB, Agalev, Rossem, 'klein links' of Blanco/ongeldig) op de acht verschillende schalen. We krijgen dus negen matrices als input, één per kiezerskorps. De gemiddelde scores die respondenten aan zichzelf en aan de zes te schalen partijen (CVP, SP, PVV, VU, VB en Agalev) geven op de acht schalen vormen de stimuli. De gemiddelde scores worden op ordinaal niveau beschouwd en uitsluitend vergeleken binnen één en dezelfde schaal en niet tussen schalen. Tijdens de analyse worden ze herschaald via 'optimal scaling', waarbij in dit geval gebruik gemaakt wordt van 'Kruskals monotone regressie'. Dit gebeurt om toevalfouten zoveel mogelijk te vermijden. De metingen worden beschouwd als benaderingen van de werkelijke waarden.

Het geheel werd berekend met het SAS-computerprogramma ALSCAL. Dit levert vooreerst een algemene stimulusruimte op, die aangeeft hoe de kiezers over alle kiezerskorpsen heen de verschillende partijen en schalen ten opzichte van elkaar plaatsen. Verder worden ook zogenaamde subjectgewichten berekend. Die geven aan hoeveel gewicht elk kiezerskorps aan elke dimensie geeft (Coxon 1982; Young en Lewyckj 1979; Kruskal en Wish 1978; Davison 1983). We gaan dus op zoek naar de minimale en voldoende noodzakelijke onderliggende dimensies om de schalen en de partijen te plaatsen.

De WMDU zal in de opbouw van de ruimte zoveel verschillende dimensies⁴ gebruiken als er rangorden in partijen aangebracht worden door de negen kiezerskorpsen over de acht schalen, ofwel breuklijnen/waardenoriëntaties. Die rangordes moeten essentieel verschillend zijn, zodat ze niet teruggebracht kunnen worden tot een ruimte van lagere dimensionaliteit. De dimensies zijn de 'grootste gemene deler' van de visie van alle kiezerskorpsen, maar de negen kiezerskorpsen kunnen wel een verschillend gewicht (belang) toekennen aan dezelfde dimensies. Schalen en partijen worden binnen deze meer dimensionale ruimte 'geprojecteerd'. Partijen worden dicht bij elkaar gelegd als zij een gelijkaardig multivariaat profiel kennen. Uiteinden van schalen worden dicht bij elkaar geplaatst als zij met elkaar 'associëren'. Schaaluiteinden worden dicht bij een partij geplaatst als er een sterk verband bestaat tussen de partij in kwestie en het schaaluiteinde. Tegenstellingen en

verbanden tussen schalen onderling, tussen partijen onderling en tussen schalen en partijen, worden voorgesteld als afstand of nabijheid tussen punten in een meerdimensionale ruimte. Het snijpunt van de dimensies in de ruimte vormt het 'algemeen gemiddelde'. Punten kunnen gezien worden als vectoren die vanuit dat algemeen gemiddelde vertrekken. De lengte van de vector zegt iets over de mate van profilering. Hoe verder een punt (breuklijn/waardenoriëntatie of partij) afwijkt van dit gemiddelde hoe meer uitgesproken het 'profiel' van de partij of breuklijn/waardenoriëntatie. Punten dichtbij het snijpunt kennen dus weinig uitgesproken profielen. Wil men het verloop van een breuklijn/waardenoriëntatie kennen, dan dient men de beide uiteinden, door het snijpunt heen, te verbinden.

Het grote voordeel van de hier aangewende analysetechniek bestaat erin dat in tegenstelling tot andere vormen van MDS, zoals bv. 'non-metric smallest space analysis' elk electoraat afzonderlijk in de analyse betrokken wordt (negen matrices) en de analyse niet de geaggregeerde electoraten betreft (één matrix). Hierbij worden verschillen tussen de te analyseren matrices tot op zekere hoogte toegestaan en opgevangen door de zogeheten subjectgewichten. Deze geven aan in welke mate een specifiek electoraat meer of minder gewicht toekent aan een gevonden dimensie.

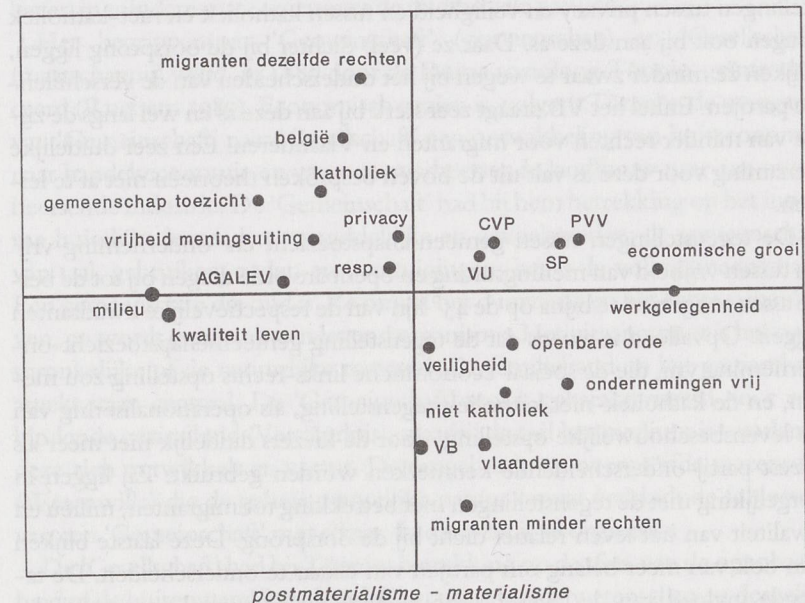
We gaan na of de verschillende geformuleerde schalen effectief ook verschillende dimensies vormen en of we in staat zijn voor de verschillende electoraten tot één gemeenschappelijke (gemiddelde) breuklijnenruimte te komen. Ook gaan we na hoe de schalen en de partijen in deze ruimte onderling samenhangen en zich situeren. De ordening op de schalen gebeurde voor de partijen die onder de vorige legislatuur in de Vlaams Raad (het Vlaams parlement) vertegenwoordigd waren: dit zijn CVP, SP, PVV (nog niet VLD), VU, VB en Agalev.

Afbeelding 1 geeft het resultaat weer voor een gemeenschappelijke gemiddelde ruimte voor de negen Vlaamse electoraten en voor de acht schalen. Het gaat er om hoe de Vlaamse kiezers tussen 18 en 65 jaar – terecht of ten onrechte – de verschillende partijen en schalen situeren. We noemen dit voor alle duidelijkheid een 'subjectieve electorale ruimte'. De gevonden oplossing heeft een stress van 0.18, wat gegeven de hoeveelheid van gegevens en de aard ervan als bevredigend kan beschouwd worden.⁵

Een eerste vaststelling is dat er slechts twee dimensies nodig zijn om deze ruimte te bevatten. Een ééndimensionale oplossing gaf geen bevredigend resultaat. Een driedimensionale oplossing werd niet overwogen, mede omdat de betrouwbaarheid van de oplossing zeer laag zou zijn, gezien het beperkt aantal stimuli.

Elke MDS-oplossing kan essentieel op twee wijzen geïnterpreteerd worden. Vooreerst is er de interpretatie via de assen. Punten die sterk bijdragen tot één van de assen bepalen de inhoudelijke interpretatie van de as. Vervol-

Afbeelding 1. Subjectieve electorale ruimte van de Vlaamse kiezer 18-65 jaar (25 november 1991-maart 1992)

gens is er de configurationele interpretatie. Wolken van punten worden als één geheel geïnterpreteerd t.o.v. andere in de figuur voorkomende wolken. We zullen beide interpretaties toepassen.

Wat betreft de horizontale as is de interpretatie zeer duidelijk. Deze wordt langs de ene zijde bepaald door de voorkeur voor milieubehoud en voor de kwaliteit van het leven. Langs de andere zijde wordt hij bepaald door de respectievelijke tegenpolen van deze beide schalen: de voorkeur voor tewerkstelling en voor het behoud van een hoge economische groei. Naar partijen toe wordt langs de kant van milieu en kwaliteit van het leven Agalev geplaatst. Langs de andere zijde vinden we in twee dicht bij elkaar gelegen groepen de traditionele partijen: PVV, SP en CVP, VU. We kunnen haast spreken van de tegenstelling Agalev-traditionele politieke partijen die samenvalt met deze as. In het licht van de boven geformuleerde theorieën kunnen we stellen dat de kiezers duidelijk een *post-materialistische-materialistische as* in de electorale ruimte definiëren. Deze as komt duidelijk overeen met Ingleharts stelling. Maar er is meer.

De verticale as wordt het sterkst bepaald door de schaal met betrekking tot de al dan niet gelijke rechten voor migranten (Turken en Marokkanen) en door de communautaire schaal. De voorkeur voor gelijke rechten voor migranten en Belgen gaat samen met de voorkeur voor België als politiek be-

slissingscentrum. De voorkeur voor minder rechten voor migranten gaat dus samen met de keuze van Vlaanderen als beslissingscentrum. De tegenstellingen tussen privacy en veiligheid en tussen katholiek en niet-katholiek dragen ook bij aan deze as. Daar ze (veel) dichter bij de oorsprong liggen, blijken ze minder zwaar te wegen bij het onderscheiden van de verschillende partijen. Enkel het VB draagt zeer sterk bij aan deze as en wel langs de zijde van minder rechten voor migranten en Vlaanderen. Een zeer duidelijke benaming voor deze as valt uit de boven besproken theorieën niet af te leiden.

De tegenstellingen tussen gemeenschapstoezicht en 'onderneming vrij' en tussen vrijheid van meningsuiting en openbare orde dragen bij tot de beide assen aangezien ze bijna op de 45° lijn van de respectievelijke kwadranten liggen. Opvallend is tevens dat de tegenstelling gemeenschapstoezicht-onderneming vrij, die de sociaal-economische links-rechts opstelling zou meten, en de katholiek-niet katholiek tegenstelling, als operationalisering van de levensbeschouwelijke opstelling, door de kiezers duidelijk niet meer als meest partij-onderscheidende kenmerken worden gebruikt. Zij liggen in vergelijking met de tegenstellingen met betrekking tot migranten, milieu en kwaliteit van het leven relatief dicht bij de oorsprong. Deze laatste blijken dan ook van meer belang om partijen van elkaar te onderscheiden. De tanende invloed van de levensbeschouwelijke en de sociaal-economische links-rechts tegenstelling wordt in deze analyse bevestigd.

Hoewel de verticale as niet dadelijk benoemd kan worden vanuit de aangevoerde theorieën, kan ze wel beschreven worden vanuit verschillende theoretische concepten. De opties 'gelijke rechten' en 'België als eenheid' kunnen genterpreteerd worden als het gehecht zijn aan de waarden van de Verlichting (alle burgers zijn gelijk) en de daaraan gekoppelde natiestaat. De solidariteit (broederlijkheid) tussen Vlamingen en franstaligen en tussen Vlamingen en migranten wordt vooropgesteld. Het begrip van de 'Gesellschaft' kan hieraan verbonden worden. De definiëring van het behoren tot een gemeenschap gebeurt niet op basis van het behoren tot een bepaald volk of etnische groep, maar wel op basis van het al dan niet burger zijn van een natie. De universalistische opvattingen van de Franse revolutie voeren hier de boventoon. De optie van minder rechten voor migranten dan voor Belgen en de keus voor Vlaanderen grijpt terug op de etnische opvatting van volk en staat. Door zijn bloedafkomst en zijn behoren tot een bepaalde cultuur verwerft men zijn identiteit. Het begrip van de 'Gemeinschaft' kan met deze pool verbonden worden. Het behoren tot deze entiteit verschaft een bevoorrechte positie ten opzichte van hen die hier niet toe behoren. Natie en volk worden hier als het ware aan elkaar gelijk gesteld, omdat een volk aan een territoriale omschrijving wordt gebonden. Het betreffende ideeëngoed appelleert sterkt aan de Germaanse opvatting van natie, staat en volk. Ge-

makshalve benoemen we deze as voorlopig als de 'Gemeinschaft-Gesellschaft' dimensie. Het VB plaatst zich hier in eerste instantie tegenover Agalev en in mindere mate tegenover de traditionele partijen.

Het begrippenpaar 'Gemeinschaft' (gemeenschap) en 'Gesellschaft' (maatschappij) werd in 1887 door de Duitse socioloog Tönnies geïntroduceerd (Ruebens 1989). Economisch gezien is, volgens Tönnies, de overgang van 'Gemeinschaft' naar 'Gesellschaft' een ontwikkeling van huiseconomie naar handelseconomie en van een overheersende landbouw naar een overheersende industrie. De 'Gemeinschaft' had bij hem betrekking op het intieme huiselijke leven, het onmiddellijke en gevoelsmatige; de gemeenschap van taal, gebruiken, zeden en overtuigingen; het is de volksgemeenschap. Een gemeenschap die oud is. Ze omvat het duurzame en het echte samenleven, en wordt gezien als een levend organisme. Het uitgangspunt is het oorspronkelijke of de natuurlijke toestand. De familieband en het patriarchaal aspect staan centraal. De 'Gemeinschaft' wordt gekarakteriseerd door een bindende gezindheid (Verständnis), waarbij de taal het medium is waarlangs deze zich ontwikkelt en vormt. De aangeboren en overgeërfd wezenswil (Wesenswille) die de gehele menselijke natuur omvat verbindt de subjecten van een 'Gemeinschaft' met elkaar. In deze zin is ze organisch.

De 'Gesellschaft' had bij Tönnies betrekking op de sfeer van de openbaarheid of de buitenwereld, de handel, het transport de wetenschap en dergelijke. Ze was het naast elkaar bestaan van onderling onafhankelijke personen. Ze was nieuw, voorbijgaand of schijnbaar. De 'Gesellschaft' was een mechanisch aggregaat. Iets waarmee de staat verbonden was. Mensen zijn niet wezenlijk verbonden, iedereen staat voor zich alleen. De transactie tussen personen wordt een handeling van geven en nemen die wel een (impliciete) sociale wilsverbondenheid vereist. De 'Gesellschaft' is het produkt van het denken, dat een doel heeft en door de verstandswil de wezenswil onderwerpt. Ze is een gereedschap, doelrationeel en mechanisch. In de 'Gesellschaft' zijn de subjecten met elkaar verbonden door de verstandswil. Individualisme is een vereiste voorwaarde. Het rationele en de individuele vrijheid staan centraal.

Het is duidelijk dat het door Tönnies beschreven spanningsveld van meer dan een eeuw geleden niet klakkeloos van toepassing kan zijn op onze huidige samenleving. De vraag dringt zich op of de door ons gevonden breuklijn/waardenoriëntatie gewoonweg terug kan gevoerd worden op Tönnies 'moderniseringstheorie'? Economisch gezien betreft het nu het afscheid van de post-industriële maatschappij, onder invloed van de 'derde industriële revolutie'. In de (post-)industriële samenleving vormde de 'organische familieband' die door Tönnies centraal wordt gesteld in zijn theorie, al lang niet meer het bindende element. Zij was vervangen door wat Raes (1992) de 'gekozen wij's' noemt: vakbond, kerk/loge, partij, socio-culturele organisa-

ties, buurt en dergelijke. Daarbinnen vond men zijn identiteit. De aftakeling van deze identiteit verschaffende 'gekozen wij's' onder invloed van ontzui-ling, secularisering, vertechnocratisering, massamediasering en dergelijke zorgt ervoor dat het individu op zichzelf wordt geworpen. Zijn identiteit dient hij nu uitsluitend bij zichzelf te gaan zoeken. De reorganisatie van de arbeidsmarkt als gevolg van deze 'derde industriële revolutie', met daaraan gekoppeld het onder druk komen te staan van de verzorgingsstaat en de evolutie naar een meer duale samenleving, vormen eveneens een onderdeel van deze 'modernisering'. In deze zin is de hedendaagse 'Gemeinschaft-Gesellschaft' tegenstelling fundamenteel anders dan deze van Tönnies. Het is het zoeken naar identiteitverschaffende verbanden die eigen waren aan de (post-)industriële samenleving. Een zoekproces dat door verschillende lagen van de bevolking op een verschillende wijze wordt opgevat en die een georganiseerde vorm heeft verkregen in de utopieën van de partijen Agalev en VB. In de verdediging van de restanten van de (post-)industriële identiteits- en welvaartverschaffende instituties ontwikkelen bepaalde groepen (sociale lagen) een gesloten particularistische op afkomst, taal en cultuur gebaseerde idealen. Het VB speelt met zijn cultuurracistische opvattingen (vergelijk met de Franse auteur Taguieff 1990) hier het sterkst op in (Swyngedouw 1994). De tegenpool wordt gevormd door de ontwikkeling van een ook op identiteitverwerving gericht waardenoriëntatie dat open en universalistisch is en waarden als sociale solidariteit, mondigheid, inspraak, zelfontplooiing, persoonlijke vrijheid, machtsdecentralisatie, participatie enz. vooropstelt. De groene utopie speelt hier het sterkst op in. We zouden in deze optiek de breuklijn 'Gemeinschaft-Gesellschaft' beter als tegenstelling tussen *universalistische culturele openheid* en *particularistische culturele geslotenheid* kunnen aanduiden.

De configuratieve of clustermatige interpretatie vult het beeld aan. Vanuit dit oogpunt kunnen we twee clusters van punten definieren. Enerzijds linksboven, waar we een samengaan krijgen van kwaliteit van het leven, milieubehoud, vrijheid van meningsuiting, recht op privacy, gemeenschapscontrole op ondernemingen, katholiek, België als beslissingscentrum en dezelfde rechten voor migranten. Als partij sluit Agalev het dichtst aan bij dit cluster. Gezien de inhoud zouden we dit cluster als de 'links-libertaire' waardenoriëntatie kunnen benoemen in de zin van Kitschelt en Hellemans. Opvallend in dit cluster is de positie van 'katholiek'. Dit lijkt ons in dit verband eerder als de notie 'naasteliefde, broederlijkheid en solidariteit' begrepen te moeten worden.

Rechts onder vinden we het tweede cluster. Dit wordt vanzelfsprekend gevormd door de antipoden van de schalen. Economische groei, werkgelegenheid, openbare orde, minder rechten voor migranten en dergelijke gaan er samen. We noemen deze puntenwolk dan ook de rechts-autoritaire con-

figuratie. Het VB en de traditionele partijen sluiten bij deze cluster aan, maar elk wel aan een verschillend uiteinde. Deze werden in de asmatige beschrijving reeds naar voren gebracht. Interessant is dat de waarden openbare orde, veiligheid, vrije ondernemingen en niet-katholiek in het midden liggen tussen het VB enerzijds en de traditionele partijen anderzijds. Zij sluiten zowel aan bij de materialistische dimensie als bij de particularistische-culturele geslotenheidsdimensie.

Tot slot van deze analyse kunnen we, aan de hand van de zogeheten subjectgewichten, nagaan in welke mate welke electoraten belang hechten aan de beide dimensies. Deze subjectgewichten duiden op het verschillend relatief belang dat elk van de gelijktijdig geanalyseerde kiezerskorpsen hechten aan de verschillende dimensies van de gezamenlijke oplossing. Ze geven aan in welke mate ze elk van het aanvaardbaar algemeen gemiddelde afwijken. Bijlage I geeft de exacte subjectgewichten. Twee groepen van electoraten tekenen zich hier af. De Agalev- en VU-stemmers en de kiezers die blanco of ongeldig stemden, blijken relatief meer gewicht te hechten aan de tweede dimensie (universele culturele openheid versus particularistische culturele geslotenheid) dan aan de eerste dimensie. De VB-, 'klein links'-, Rossem- en PVV-kiezers hechten juist uitgesproken meer gewicht aan de eerste (materialisme-post-materialisme) dimensie. De CVP- en SP-kiezers doen dit ook, maar in een meer beperkte mate. Zodanig dat men haast kan stellen dat zij aan beide dimensies ongeveer evenveel belang hechten. De verkiezingsuitslag van november '91 met zijn nadruk op de sociaal-economische problematiek en het migrantenprobleem, tezamen met het op de achtergrond drukken van het milieuvraagstuk (Maddens 1994) zal hieraan niet vreemd zijn. Maar tegelijkertijd bevestigt dit de theoretische analyse van de Agalev-kiezer als idealistisch en de VB-kiezer als materialistisch georiënteerde kiezers.

4. Discussie

Stemgedrag wordt niet alleen bepaald door waardenoriëntaties van de kiezers en de partijen. Bij de analyses van het stemgedrag is het noodzakelijk een onderscheid te maken tussen verschillende motivatielagen van de kiezer. Vooreerst dient er rekening gehouden te worden met de boven beschreven 'ideologische' of waarden-positionering van de kiezer. Maar er is meer. Zo zijn er een verscheidene fundamentele 'probleemvelden' die zich in een specifieke maatschappelijke context voordoen en oorzaak zijn van een breedverbreide verontrusting of verontwaardiging, maar waarvan de oplossingen langere tijd vragen. Zij zijn medebepalend voor het stemgedrag, maar empirisch moeilijk te onderscheiden van de 'ideologische' waarden. Concreet

kan hierbij gedacht worden aan de milieuproblematiek en het vraagstuk van politieke vluchtelingen en migranten. De stelling van de verdedigers van de nieuwe breuklijnen/waardenoriëntaties is nu juist dat deze hier aangeduide 'probleemvelden' exponenten zijn van de nieuwe breuklijnen. De houding die de kiezer aanneemt ten opzichte van deze probleemvelden zou, met andere woorden, fundamenteel samenhangen met de waarden die zij aanhangen. Ten slotte speelt op een derde en vierde niveau het imago van partijen en kandidaten en hun houding op korte termijn en ten aanzien van plaatsgebonden 'issues'. Deze twee laatste niveaus hebben we buiten beschouwing gelaten in deze studie.

De band tussen stemgedrag en breuklijnen/waardenoriëntaties is niet eenduidig en rechtlijnig. Dit wordt onder meer geïllustreerd door de evoluties in een ander deel van België, te weten Wallonië. De vraag komt hier dan op waarom de culturele, sociaal-economische en politieke veranderingen in Vlaanderen aanleiding hebben gegeven tot de opkomst van Agalev en VB en in Wallonië enkel tot deze van Ecolo. Hoewel dit onderwerp zou moeten uitmaken van cultuurvergelijkend onderzoek kunnen dadelijk de volgende verklaringen aangevoerd worden: het ontbreken van één extreemrechtse partij, de onderlinge rivaliteit tussen extreem-rechtse partijen, de unitaristische standpunten van een aantal extreem-rechtse Waalse partijen, de succesvolle inkapseling door de Parti Socialiste (PS) van de communautaire/volksnationalistische kwestie en meer algemeen het electoraal standhouden van de PS, en de betere integratie van de reeds langer aanwezige migranten. Nochtans dient hieraan toegevoegd dat nieuw-rechts géén flamingantisch, noch een Vlaams en evenmin een Belgisch fenomeen is. De uitslag in 1991 van versnipperd nieuw en oud rechts in geheel Wallonië (met het Front National als leidende en sterk opkomende partij) en de Waalse grootstedelijke gebieden doet vermoeden dat electoraal succes van nieuw-rechts in Wallonië in de toekomst niet voor onmogelijk moet gehouden worden. Het resultaat van de Europese verkiezingen van 12 juni '94 in Wallonië met de doorbraak van extreem-rechts (+10%) samengaan met een gelijkaardig verlies voor de PS, wijst op de juistheid van deze analyse.

De gevonden waardenoriëntaties in het Vlaamse kiezerskorps van 18 tot 65 jaar wijzen op enige ondersteuning voor de door ons ontwikkelde theoretische verkering van de opkomst en doorbraak van het VB en Agalev in de jaren tachtig en negentig. We hopen aangetoond te hebben dat het zinvoller is alle 'nieuwe' partijen van een bepaald tijdperk tezamen te bestuderen dan elk afzonderlijk. De gevonden breuklijnen/waardenoriëntaties duiden ook aan dat de door Inglehart vooropgestelde materialisme-post-materialisme breuklijn uitdrukkelijk aanwezig is bij het Vlaams electoraat. Zij schrijft deze waardentegenstelling ook toe aan specifieke partijen. Maar Ingleharts theorie is niet voldoende om de Vlaamse electorale ruimte te beschrijven. We

vonden een breuklijn/waardenoriëntatie die we 'universalistische-culturele openheid versus particularistische-culturele geslotenheid' hebben genoemd. Een waardenoriëntatie die niet – of slechts gedeeltelijk – voorkomt in de boven beschreven breuklijnthorieën. De door Kitschelt en Helleman beschreven tegenstelling tussen links-libertarisme en rechts-autoritarisme vinden we, evenals een deel van die van Flanagan, terug wanneer we de oplossing configuratief interpreteren. In deze zin bestaat er geen fundamentele tegenspraak tussen onze theorie, op basis van dit onderzoek ontwikkeld, en die van Kitschelt en Hellemans. Het is het verschil tussen een dimensionale en configuratieve interpretatie, die in wezen elkaar aanvullen. Het is het kijken naar dezelfde realiteit vanuit een verschillend perspectief.

De vraag naar het al dan niet bestaan van nieuwe breuklijnen/waardenoriëntaties in het Vlaamse politieke landschap moet bevestigend beantwoord worden. Of dit zal leiden tot een verdere fundamentele wijziging van de partijpolitieke machtsverhoudingen in Vlaanderen na de aardverschuiving van 1991, en eventueel tot een herverkaveling van het politieke landschap blijft een open vraag. Dit zal voornamelijk afhangen van de potentialiteit van de traditionele politieke partijen, om een adequate houding aan te nemen ten aanzien van de heersende breuklijnen in de Vlaamse politiek aan het einde van deze eeuw.

Noten

1. Dit artikel is een herwerkte versie van de inleiding voor het wetenschappelijk deel van de plenaire vergadering van de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek. Politicologenetmaal 1993, 3-4 juni 1993, Soesterberg, Nederland.
2. Billiet maakt duidelijk dat de schatting van 1990 overdreven kan zijn omwille van context-effecten in de 1990 vragenlijst en vindt 20% uitgesproken postmaterialisten een betere raming. Hoe dan ook lijkt er op tien jaar tijd een verdubbeling plaats te hebben gevonden.
3. Wat betreft het al dan niet toenemen van de bestaansonzekerheid en het aantal armen omwille van de crisis blijkt er discussie te bestaan. Vgl. Vranken en Geldof (1992:25-27) en Cantillon e.a. (1991:331).
4. Men zou deze dimensies ook kunnen opvatten als onderliggende latente variabelen die de scores voor de respondenten en de verschillende partijen veroorzaken.
5. De RSQ index (Squared correlation index) kan geïnterpreteerd worden als de proportie variantie van de 'disparities' die door het Indscal model wordt verklaard. Hij wordt aangeraden boven de stress index (Young en Lewyckyj 1979: 28 - 29). We vermelden dan ook de RSQ per electoraat betrokken in de gezamenlijke analyse. Agalev: 0.97; CVP: 0.97; PVV: 0.98; SP: 0.96; Vlaams Blok: 0.95; VU: 0.98; Rossem: 0.97; kleine linkse partijen: 0.97; Blanco/ongeldig: 0.97.

Literatuur

- Bartolini, S. en P. Mair (1990), *Identity, Competition and electoral availability: the change of European Electorates 1885-1985*. Cambridge: University Press.
- Bijttebier, J. e.a. (1992), *24 november 1991. De betekenis van een verkiezingsuitslag*. Leuven: Kritak.
- Billiet, J. (1982), 'Verzuiling en politiek: theoretische beschouwingen over België na 1945'. *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis* 1, p. 83-118.
- Billiet, J. (1991), 'Een derde adem voor de christelijke werknemers-zuil? Over zuilvorming, waarden en maatschappelijke integratie rond het einde van het millennium'. *Gids op Maatschappelijk Gebied* 11.
- Billiet, J. (1993a), 'Stabiliteit en verandering in de attitude tegenover "vreemdelingen"', In: M. Swyngedouw e.a. (red.), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco.
- Billiet, J. (1993b) *Ondanks beperkt zicht, Studies over waarden, ontzuiling en politieke veranderingen in Vlaanderen*. Leuven/Brussel: SOI/VUBpress.
- Billiet, J., M. Swyngedouw en A. Carton (1992), *Motieven van het stemgedrag op 24 november 1991: kiezen voor Agalev, CVP, PVV, SP of VU-VVD*. Leuven: ISPO.
- Brande, A. van den (1963), 'Mogelijkheden van een sociologie der Belgische conflicten na de Tweede Wereldoorlog (1944-1961)'. *Sociologische Gids* 1, p. 2-29.
- Brande, A. van den (1987), 'Neo-corporatism and functional integrational power in Belgium'. In: I. Scholten, *Political Stability and neo-corporatism*. Londen: Sage.
- Butler, D. en D. Stokes (1974), *Political Change in Britain. The Evolution of Electoral Choice*. Tweede editie. New York: St. Martin's.
- Campbell, A., P.E. Converse, W.E. Miller en D. Stokes (1960), *The American Voter*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cantillon, B. e.a. (1991), 'Inkomen, welvaart en armoede in België, 1985-1988'. *Tijdschrift voor Sociologie* 12.
- Coxon, A. (1982), *The User's Guide to Multidimensional Scaling*. Londen: Heinemann.
- Davison, M. (1983), *Multidimensional Scaling*. New York: Wiley & Sons.
- Deth, J.W. van (1983), *Politieke waarden, Een onderzoek naar politiek waarde-oriëntaties in Nederland in de periode 1970 tot en met 1982*. Amsterdam: CT-press.
- Elbers, F., Fennema, M. (1993), *Racistische partijen in West-Europa, Tussen nationale traditie en Europese samenwerking*. Leiden: Stichting Burgerschapskunde, Nederlands Centrum voor Politieke Vorming.
- Elchardus, M. en P. Heyvaert (1990), *Soepel, flexibel en ongebonden*. Brussel: VUBPress.
- Felling, A. en J. Peeters (1984), 'Conservatisme in Nederland nader bekeken'. *Mens en Maatschappij* 4.
- Flanagan, S. (1987), 'Value Change in Industrial Societies'. *American Political Science Review* 81/4.
- Haren, R.K. van (1991), 'De Groenen in de Bondsrepubliek'. *Acta Politica* 26/1.
- Hellemans, S. (1991), 'De politieke potentie van een kleine schare militanten'. In: *Tussen droom en daad. 10 jaar Agalev in het parlement*. Brussel: Ploeg.
- Holsteyn, J. van (1993), *De kiezer spreekt, Analyse van de stemmotivatie via een open vraagstelling*. Paper Studiedag Psychologie van het stemgedrag, VUB.
- Huysse, L. (1980/1991), *De gewapende vrede*. Leuven: Kritak.
- Inglehart, R. (1987), 'Value Change in Industrial Societies'. *American Political Science Review* 81/4.

- Inglehart, R. (1990), *Culture shift in advanced industrial society*, New Jersey: Princeton University Press.
- Kitschelt, H. (1989), *The logics of Party Formation. Ecological Politics in Belgium and West-Germany*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kruskal, J. en M. Wish (1978), *Multidimensional Scaling*. Beverly Hills: Sage.
- Lipset, S. (1963), *Political Men. The social basics of politics*. New York: Garden City.
- Loots, I. en R. Marynissen (1991), 'Vaste voet aan de grond. Sociale differentiatie en ruimtelijke segregatie in de grootstedelijke omgeving'. *Tijdschrift voor Sociologie* 3/4.
- Maddens, B. (1994), *Kiesgedrag en partijstrategie. De samenhang tussen de beleidsmatige profilering van de partijen en het kiesgedrag van de Vlamingen op 24 november 1991*. Leuven: Afdeling Politologie.
- Middendorp, C.P. (1978) *Progressiveness and conservatism. The fundamentals of ideological controversy and their relation to social class*. Den Haag: Mouton.
- Middendorp, C.P. (1979), *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70*. Boom: Meppel.
- Milbrath, L.W. (1986), 'Environmental Beliefs and Values', In: M.G. Hermann, *Political Psychology*. Londen: Jossey-Bass.
- Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid (1991), 'Cijfers in de kijker', In: *Arbeidsblad*. Oktober-november-december, p. 77.
- Raes, K. (1992), 'De strijd om de wij-identiteiten en de culturele achtergrond van het rechtse appél'. In: R. Van Doorslaer (red.), *Herfsttij van de 20ste eeuw. Extreem-rechts in Vlaanderen 1920-1990*. Leuven: Kritak.
- Rigeaux, M. (1991) 'Flexibilisering en deregulering, oorzaken van een toenemende precair karakter van de individuele arbeidsrelatie', In: Humblet (red.), *Flexibele arbeid*. Antwerpen: Kluwer Rechtswetenschappen.
- Ruebens, M. (red.) (1989), *F. Tönnies, Gemeenschap en maatschappij*. Leuven: Acco.
- Swyngedouw, M. (1988), '54.163 burgers. Een analyse van de verkiezingsuitslag in Antwerpen'. *Knack*. 26 oktober.
- Swyngedouw, M. (1992), *Waar voor je waarden. De opkomst van Vlaams Blok en Agalev in de jaren tachtig*. Leuven: SOI/ISPO.
- Swyngedouw, M. (1994), 'De factor immigratie bij de gemeenteraadsverkiezingen in Vlaanderen'. In: Witte (red.), *Colloquium 'De verkiezingen voor de gemeenteraden en hun impact op de Belgische politiek'*. Brussel: Gemeentekrediet (te verschijnen).
- Swyngedouw, M., R. Beerten, J. Billiet en A. Carton (1993), 'Partijkeuze verklaren. Over determinanten van het stemgedrag in Vlaanderen op 24 november 1991'. In: M. Swyngedouw, J. Billiet, A. Carton en R. Beerten (red.), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van de Vlamingen*. Leuven: Acco.
- Swyngedouw, M. en J. Billiet (1988), 'Stemmen in Vlaanderen op 13 december 1987'. *Res Publica* 30/1.
- Swyngedouw, M., J. Billiet en A. Carton (1992), *Van waar komen ze, wie zijn ze? Stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991*. Leuven: ISPO.
- Taguieff, P.A. (1990), *La force du préjudice: essai sur le racisme et ses doubles*. Paris: La Découverte.
- Vranken, J. en D. Geldof (1992), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1991*. Leuven: Acco.
- Young, W. en R. Lewyckij (1979), *Alscal-4, User's Guide*. Carrboro: Data Analysis and Theory Associates.

BIJLAGE I: Subjectgewichten voor de gevonden Indscal-ruimte (figuur 1)

ELECTORAAT	DIM 1	DIM 2
Agalev	0.64	0.75
CVP	0.79	0.59
PVV	0.82	0.55
SP	0.78	0.60
Vlaams Blok	0.84	0.49
VU	0.60	0.78
Rossem	0.83	0.53
klein links	0.85	0.51
Blanco/ongeldig	0.61	0.78
OVERALL	0.57	0.40

Literatuur

Charles Taylor over individualisme, politiek en de onvermijdelijkheid van de moraal

Hans Blokland¹

1. Inleiding

Het publieke cultuurpolitieke debat heeft de laatste tijd sterk aan betekenis gewonnen. In dit debat staan vragen centraal over, onder meer, bestaande en gewenste vormen van individualisme, politiek en de moraal. Concepten als vrijheid, atomisme, calculisme, normvervaging, consumentisme, burgerschap en sociale vernieuwing worden hierbij veelvuldig gebruikt. Omdat er echter zelden sprake is van een fundamentele reflectie op deze 'wezenlijk betwiste' concepten dreigt geregeld een spraakverwarring en, wat Paul Kalmma noemde, een 'vertrutting' van de politiek (1993: 50): een 'tante Truus'-gemopper over jongeren die, in de woorden van voormalig CDA-lijsttrekker Elco Brinkman, maar wat 'op terrasjes rondhangen'.

Ook in de politicologie houdt men zich vanzelfsprekend met de genoemde vragen bezig, vanzelfsprekend omdat in de politieke filosofie traditioneel de vragen gesteld worden naar het Goede leven van de mens en naar de juiste maatschappelijke orde om dit leven mogelijk te maken. Het cultuurpolitieke debat heeft hier, onder meer, een vertaling gekregen in de strijd tussen liberalen en communautairen ('communitarians'). Communautaire denkers als Charles Taylor, Michael Sandel, Michael Walzer en Alasdair MacIntyre verwijten de liberalen geen of te weinig oog te hebben voor het belang voor het individu van het lidmaatschap van een gemeenschap of een culturele traditie. Will Kymlicka, die het liberalisme via het denken van met name John Rawls en Ronald Dworkin tegen deze aantijging verdedigt², onderscheidt hierbij drie kritieken (1989: 1-2).

In de eerste plaats stellen communautairen als Sandel dat liberalen de mate overschatten waarin mensen zich kunnen losmaken van hun sociale achtergrond en daarmee hun vermogen om autonome keuzen te maken. Critici als Taylor betogen, in de tweede plaats, dat liberalen, ook al schatten zij dit vermogen juist in, blind zijn voor het gegeven dat dit alleen ontwikkeld en uitgeoefend kan worden in een specifieke sociale en culturele context. Liberale uitgangspunten over individuele rechten en over de neutraliteit van de